

УДК 94.09:2](477)"17"

О. М. Пархоменко

Обер-прокурор Святійшого синоду Іван Іванович Меліссіно та його спроба реформування Російської православної церкви

Стаття присвячена висвітленню життєвого шляху Івана Івановича Меліссіно та оцінці його діяльності на посаді обер-прокурора Святійшого синоду. Особлива увага приділена аналізу проекту реформування церковного життя, що був поданий Меліссіно на розгляд Синоду у підготовці наказу для делегата від духовенства до нової комісії, утвореної для зміни основного законодавства імперії. Аналіз пунктів реформи проводиться з точки зору відповідності церковним канонам та актуальності для тогочасних соціально-політичних реалій. Визначаються пункти, що в ході наступного історичного розвитку церкви були повністю, або частково реалізовані, ті, що не були реалізовані, але зберігають актуальність і ті, що не можуть бути реалізовані через невідповідність православному віровченню.

Ключові слова: Російська православна церква, синод, обер-прокурор, церковні реформи Катерини II, просвітницькі ідеї, секуляризація.

Статья посвящена краткому описанию жизненного пути Ивана Ивановича Мелиссино и его деятельности на посту обер-прокурора Святейшего синода. Особое внимание уделено анализу проекта реформирования церковной жизни, поданного Мелиссино на рассмотрение синода при подготовке наказа для делегата от духовенства в новую комиссию, созданную для изменения основного законодательства империи. Анализ пунктов реформы проводится с точки зрения соответствия церковным канонам и актуальности для социально-политических реалий своего времени. Определяются пункты, реализованные в ходе последующей церковной истории полностью или частично, пункты, которые не были реализованы, но сохраняют актуальность и пункты, которые не могут быть реализованы из-за полного несоответствия православному вероучению.

Ключевые слова: Российская православная церковь, синод, обер-прокурор, церковные реформы Екатерины II, просветительские идеи, секуляризация.

The work is dedicated to the tenure of life and activities of Ivan Melissino, especially during the period of his excellence as Chief Procurator of the Holy synod of the Russian Orthodox Church.

Ivan Melissino (1718–1795) is a representative of the ancient Byzantine aristocratic family. He served the Russian Empire and became the second director of the Moscow University. In 1763, Empress Catherine II appointed Ivan as the Chief Procurator of the Holy Synod to promote her reforms.

Amongst his accomplishments, renewal of the suspended process of secularization of church lands was the first to his credit. In 1767, Melissino introduced to the Synod of the Church a 13-point draft reform. This project was not considered and Melissino was soon released. The article provides a brief analysis of each point in the project based on his point of view both in terms of compliance with the church canons and the relevance of contemporary church and socio-political realities. Some of the points were gradually implemented during the next historical development of the Church and those that were not implemented continued to remain relevant. Some of them could not be realized due to non-compliance with the Orthodox doctrine.

Keywords: Russian Orthodox Church, Synod, Chief Procurator, Catherine's Ilreforms, educational ideas, secularization.

Спроби реформування церковного життя в історії завжди сприймалися неоднозначно. Необережне і несвоєчасне втручання у цю чутливу сферу тягло за собою низку небажаних наслідків. Так само небажані наслідки мало й ігнорування потреб у змінах, відповідно до нових історичних реалій. Виходячи з цього, можна зробити спробу оцінити актуальність реформаторських кроків, запропонованих І. І. Меліссіно, а також причини та наслідки відхилення цих пропозицій.

Діяльність І. І. Меліссіно на посаді обер-прокурора синоду коротко згадується у всіх працях з історії Російської православної церкви синодального періоду. Висунення ним проекту реформи фіксується у цих дослідженнях як історичний факт, так само фіксується факт не розгляду цього проекту синодом, проте, у них відсутній аналіз як самих пунктів проекту, так і причин їх відхилення.

Після секуляризації церковних земель Катерина II була сповнена натхнення і далі провадити боротьбу, як вона вважала, з "церковними реакціонерами". Задля сприяння цій боротьбі і, крім того, спрямування освітньо-просвітницької енергії духовенства на допомогу загальним просвітницьким ідеям, на місце непримітного обер-прокурора А. С. Козловського, вирішено було призначити носія новітньої антиклерикальної просвітницької ідеології. Таким виявився директор московського університету Іван Іванович Меліссіно [1].

І. І. Меліссіно народився 23 березня 1718 року у Ризі. Рід Меліссінів належав до найстаріших аристократичних родів середньовізантійського періоду. Михаїл Меліссін був придворним і другом імператора-іконоборця Константина V Копроніма і був одружений на сестрі його дружини. Син, народжений від цього шлюбу, у 815 році перед, так званим, II іконоборським собором, за сприяння нового імператора-іконоборця Льва V Вірменина став Константинопольським патріархом і відомий, як Феодот I Міліссін-Кассітерá.

Феодот став одним із головних діячів II хвилі іконоборства і в церковній історії лишився, в першу чергу, патріархом-іконоборцем. У Хлудівській Псалтирі, створеній у Константинопольському монастирі Студіон близько 850 року, збереглася мініатюра з наступним сюжетом: іконоборці імператор Лев, патріарх Феодот Меліссін, єпископ Антоній Сілейський та Іоанн Граматик в оточенні придворних замазують вапном ікону Христа [12].

Постіконоборська церковна традиція приписує цьому патріарху, окрім прихильності до іконоборства, ще й нехтування деякими церковними правилами та звичаями. Так, за словами тогочасного хроніста, він "... увійшовши в патріархію, почав влаштовувати розкішні м'ясні обіди і кліриків, що від юності не вживали м'яса, а також монахів і єпископів змушував порушувати піст. Там, де раніше було велике благочестя і чистота, тепер з'явилися сміх і жарти, змагання і сквернослів'я, без будь-якого повчання" [2]. Звичайно, цілком можливо, що тут має місце зумисна компрометація ідеологічного опонента. Проте подібні свідчення у церковній історії лишилися і про цілком православних патріархів Євфимія (попередника Іоанна Златоуста), Феофілакта (сина імператора Романа Лакапіна), а також деяких інших, що, подібно до Феодота, в силу політичних обставин, потрапляли на патріарший престол зі світського середовища. Таким чином, можна припустити, що вільнодумство в династії Меліссінів мало давні традиції.

Одна із гілок грецького роду Меліссінів (Меліссіно) опинилася в Російській імперії.

Брат Івана Івановича Петро, був першим російським генералом артилерії, а племінник Олексій – генерал-майором, героєм війни 1812 року.

Середню освіту Іван Іванович здобув у Сухопутному шляхетському корпусі (1732–1740). З 1746 р. перебував на службі у Ревельській генерал-губернаторській канцелярії, входив до комісії, що проводила ревізію Кунсткамери та бібліотеки Російської академії наук [3].

Після смерті першого директора Московського університету Олексія Михайловича Аграмакова Меліссіно був призначений на його місце. На цій посаді він проявив себе надзвичайно активно: зайнявся вирішенням фінансових і господарських проблем університету, склав нову програму навчання студентів і гімназистів, займався облаштуванням їх побуту, висунув ідеї створення при університеті храму та шпиталю. Кращих учнів він кілька разів возив у Санкт-Петербург для представлення засновникам університету: імператриці Єлизаветі, князю Шувалову та Михайлу Ломоносову. Займався облаштуванням типографії університету та закупівлею книг для бібліотеки. Брав участь у розробці регламенту університету.

10 червня 1763 р. Меліссіно був призначений на посаду обер-прокурора Святійшого синоду. Катерина II, за висловлюванням останнього обер-прокурора синоду, історика А. В. Карташова, бачила в його особі "крайнього секуляриста, борця з релігійним мракобіссям" [1], а саме такі помічники потрібні були Катерині для здійснення нею наступних реформаторських кроків. І вона, вочевидь, не помилилася.

Однією з перших справ Меліссіно на новій посаді стало доведення до кінця тимчасово відкладеної секуляризації церковних земель та майна в межах т. з., Малої Росії. У 1766 році Меліссіно вніс у Синод наступну пропозицію: "Ее Импер. Величество избавила духовенство от мирской суеты и от того "зазрения", в каком оно находилось, поставленное в необходимость заботиться о мирских делах... за долг звания своего принять и просить Е. И. В., чтобы она ту же матернюю свою щедроту излила и на духовный, в Малороссии живущий чин" [1]. Цей процес, розпочатий Меліссіно, в губерніях центральної Малоросії тривав 20 років (1766–1786 рр.), а потім ще 2 роки у Слобідській Україні (Курська, Катеринославська, Харківська і Воронізька Губернії).

Кульмінація діяльності Меліссіно на посаді обер-прокурора була пов'язана з підготовкою нового проекту "Уложенія" 1767 року – збірки основних законів імперії. Для цього скликала спеціальна комісія, куди і Синод мав делегувати свого представника. Таким представником став, безумовно, лояльний до влади митрополит Димитрій Сеченов. І ось Меліссіно вносить на розгляд синоду проект наказу для свого делегата. Для прискорення розгляду і сприяння схваленню проекту, він подається з обмовкою про те, що у випадку відхилення того чи іншого пункту, члени Синоду зобов'язані надати обер-прокурору належне пояснення того, з яких поважних причин вони цей пункт відхиляють [1]. Пункти сформульовані у формі питань з яким натяком на бажані позитивні відповіді. Пропоную далі самі ці пункти.

1) Чи не варто надати повну свободу віросповідання іноземцям, котрих сам уряд запрошує до Росії?

2) Чи не варто дозволити розкольникам публічно звершувати свої богослужіння і мати своє духовенство?

3) Чи не варто "в рассуждении Св. Писания" послабити й скоротити пости?

4) "Кормчая Книга" вважається неосвіченим народом збіркою обов'язкових правил. Між тим, у ній багато помилок, суперечностей, вставок. Чи не варто її виправити?

5) Очистити церкву від марновірств, фальшивих чудес і вірувань, стосовно ікон і мощей. Для проведення цієї роботи скласти спеціальну комісію з різних "не засліплених упередженнями" осіб.

6) Задля послаблення марновірств відмінити звичай носіння образів по помешканнях.

7) Дещо скоротити з "тривалих церковних обрядів" для уникнення в молитвах "язичницького багатослів'я", відмінити численні піснеспіви, складені у пізні часи, зайві святкові дні; замість вечірніх і всенічних служб призначити короткі моління з корисними повчаннями народу.

8) Припинити утримання монахів, що великих коштів вартує, не приносячи користі, а вивільнені кошти спрямувати на підтримку майстерних священиків і проповідників, їх же ставити на архієрейські кафедри. Монашества не існувало у давній церкві.

9) Єпископам, за вказівкою апостола, "с законными женами сожитие имеют".

10) Дозволити духовенству носіння більш пристойного одягу.

11) Чи не розумно повністю відмінити звичай поминання померлих, адже це лише дає духовенству зайвий привід для вимагання коштів?

12) Чи не варто послабити суворі правила про родинні зв'язки, що є перешкодою для укладання шлюбів? Встановити законні причини для розлучень, крім подружньої зради; свободу шлюбів з представниками інших конфесій; не забороняти овдовілим четвертого шлюбу.

13) Заборонити причастя дітей до 10-річного віку [1].

У справах Синоду не лишилося жодної згадки про розгляд цієї сенсаційної пропозиції обер-прокурора. Вочевидь, члени Синоду відклали офіційний розгляд проекту так, як би вони вчинили, коли б той, за словами того ж Карташова, "несподівано з'їхав з глузду при виконанні своїх обов'язків" [1]. В обхід Меліссіно вони підготували свій проект наказу для делегата, незалежний від владного впливу, реалізувавши, таким чином, на практиці право обходити обер-прокурорський нагляд у спілкуванні з верховною владою. Невдовзі, 24 жовтня 1768 року Іван Іванович Меліссіно був звільнений з посади обер-прокурора Святійшого синоду.

Можливо, вже отримавши всі матеріальні вигоди від реформи церковно-державних стосунків, а також розуміючи, що будь-які зміни, в обрядах та звичаях народу неодмінно викличуть протидію, на зразок старообрядницького руху, Катерина II охолола до "гуманітарної" складової запланованих змін. Меліссіно ж лишився вірним просвітницьким ідеалам. Саме це пояснює раптову сміливість у протидії імператорському представнику завжди слухняних і лояльних до влади синодалів.

Після звільнення з Синоду Меліссіно був призначений почесним опікуном Виховного будинку, а з 1 січня 1771 – куратором Московського університету, яким він фактично керував до своєї смерті у 1795 році.

До останніх справ Меліссіно належить завершення будівництва головного корпусу університету з церквою великомучениці Татіани.

Відспівування померлого Меліссіно здійснив Московський митрополит Платон. Його портрет був урочисто встановлений у великій аудиторії головного корпусу університету [3].

Одразу зауважимо, що пункти Меліссіно, хоча й викликали у сучасників шок і видавалися замахом на саму православну віру, за винятком останнього, стосувалися не догматики (незмінної частини православного вчення), а обрядової сторони церковного життя. Обряди ж в історії церкви змінювалися багато разів і у різних місцевостях у різні часи завжди мали відмінності. За розумного ставлення, це не заважало місцевим церквам з різними обрядами відчувати себе складовими єдиної вселенської церкви. Але на Русі різницю між догматом і обрядом розуміли (та й розуміють) погано. Це навіть призвело до церковного розколу за правління Олексія Михайловича. То ж, чи варто було Синоду більш уважно поставитись до пропозицій обер-прокурора? Спробуємо коротко розібрати кожен із пунктів.

1) *Чи не варто надати повну свободу віросповідання іноземцям, котрих сам уряд запрошує до Росії?*

Традиція компенсувати нестачу власних освічених кадрів запрошеними іноземцями існувала в Росії, щонайменше, з часів правління Івана III (II пол. XV ст.). Багато іноземців перебували на службі в Івана IV Грозного, Олексія Михайловича Романова, а з часу Петра I, вже цілі іноземні роди отримують дворянські титули і беруть найактивнішу участь в управлінні державою. За таких умов пропозиція зняти обмеження для них у віросповідних питаннях є цілком закономірною.

2) *Чи не варто дозволити розкольникам публічно звершувати свої богослужіння і мати своє духовенство?*

Переслідування старообрядців (саме вони розуміються під "розкольниками") у Російській імперії перетворили значну частину релігійно активних її громадян на ворогів держави. Репресивні заходи маючи на меті повернення розкольників до офіційної церкви, насправді лише зміцнювали їх переконання в тому, що державна влада діє проти істини і самого Бога. У Синодальний період, коли церква в імперії перетворилася на "ведомство православного ісповедання", а священнослужителі стали чиновниками, почався навіть відтік новообрядців у розкол, адже, за словами відомого історика А. Б. Зубова, "старообрядництво давало факт реальної віри" [4]. Стати старообрядцем, означало потрапити під репресії, відповідно, старообрядцями не ставали заради вигоди. Членство ж в офіційній церкві для багатьох громадян було необхідною формальністю. Отже, з точки зору користі

для держави, припинення гонінь на старообрядців було не просто актуальним і розумним, а навіть необхідним.

На жаль, ця пропозиція Меліссіно була відхилена разом із всіма іншими. Гоніння на старообрядців повністю припинилися лише у 1906 році з прийняттям Конституції: вони отримали свободу і покровительство держави разом з усіма конфесіями [5], проте, було вже пізно. За попередні століття, старообрядці зробили великий вклад у руйнування імперії і підготовку революції. Російська православна церква зрештою зняла свої прокляття, заборони і санкції зі старообрядців, навіть визнала свої попередні рішення щодо них "яко небывшими" – "такими, котрих ніби й не було", проте сталося це лише на соборі 1971 року [7].

3) *Чи не варто "в рассуждении Св. Писания" послабити і скоротити пости?*

Зараз у православному календарі може бути від 178 до 212 пісних днів на рік, залежно від дати святкування Великодня (від цього залежить тривалість Петрівського посту: дата його початку змінна, а закінчення – постійна), таким чином, у середньому половина днів кожного року є пісними. Проте так було не завжди. У перші століття існування християнства кількість і тривалість багатоденних постів, і навіть Великого посту, не регламентувалися чітко і мали суттєві відмінності у різних помісних церквах. У багатьох випадках, кожен християнин міг сам визначати, скільки днів і з якою інтенсивністю готуватися до того чи іншого свята (піст – це завжди підготовка до важливої і радісної події – свята, причастя, хрещення). Хоча вже Нікейський собор 325 року фіксує піст у середу і п'ятницю та Великий піст як обов'язкові, ще у V ст. церковні історики Сократ та Созомен засвідчують існування різних практик щодо тривалості посту перед Великоднем – від 1 до 7 тижнів [8]. Петрівський піст першопочатково виникає, як заміна Великого, для тих, хто в силу різних обставин не міг поститися перед Великоднем, тобто, він не був загальнообов'язковим. З початком особливого вшанування апостолів Петра і Павла, а також Успіння Богородиці у Римі та Константинополі, цей "компенсаторний" піст розділяється на дві приурочені вже до цих свят частини і поступово (до X ст.) входить у церковну практику, як обов'язковий. Різдвяний піст уперше згадується в історичних джерелах IV ст. як 7-денний і лише у 1166 році константинопольські патріарх Лука та імператор Мануїл оголосили його 40-денним, за зразком Великого.

Крім того, пісний статут православної церкви формувався у монастирях і, в першу чергу, для монахів. Окремого статуту для мирян, котрі перебувають у значно менш сприятливих для дотримання посту умовах, церква так і не виробила, хоча спроби були.

Таким чином, за визнанням ряду сучасних церковних діячів, календар православної церкви виявився перевантаженим пісними днями і навіть зараз у церковному середовищі продовжують звучати пропозиції про скорочення і послаблення постів, хоча б для мирян, і особливо, влітку – в період відпусток і відпочинку.

4) *"Кормчая Книга" вважається неосвіченим народом збіркою обов'язкових правил. Між тим, у ній багато помилок, суперечностей, вставок. Чи не варто її виправити?*

"Кормчая книга", або "Номоканон" - збірка церковних і світських законів у Візантії та слов'янських землях. Існувала велика кількість видань та редакцій цих збірок, вони багаторазово доповнювалися. Остання (до Меліссіно) редакція Кормчої була здійснена у 1650 році, але й вона вже значно застаріла на той час і, без сумніву, містила помилки і суперечності. Тому така пропозиція обер-прокурора не була ані революційною, ані недоцільною. І справді, у 1787 р. була видана нова, так звана "Екатерининская Кормчая", котра стала останньою в своєму ряду [1]. Далі церковні та світські закони видавалися вже окремо.

5) *Очистити церкву від марновірств, фальшивих чудес і вірувань, стосовно ікон і мощей. Для проведення цієї роботи скласти спеціальну комісію з різних "не засліплених упередженнями" осіб.*

Марновірство, за висловлюванням сучасного церковного діяча та публіциста, професора богослів'я диякона Андрія Кураєва, завжди є ворогом віри. Проте не до кінця зрозуміло, що саме Меліссіно називає "марновірством". Шанування ікон та мощей є обов'язковою складовою православного віровчення, закріпленою VII Вселенським собором у формі догмату. Але, і до Собору, і після нього відомо багато помилок і зловживань – від наділення в народній уяві цих предметів ледь не магічними властивостями, до прямих фальсифікацій. Зокрема, утвердження неправильного вірування в обов'язкову нетлінність тіл святих дало привід для більшовиків після революції 1917 року провести пропагандистську кампанію по "відкриттю мощей", котра мала для церкви дуже тяжкі наслідки.

6) *Задля послаблення марновірств відмінити звичай носіння образів по помешканнях.*

Цей пункт тісно пов'язаний з попереднім. Даний звичай не мав якогось особливого підґрунтя у віровченні, і являв собою різновид "приватних" богослужінь, на зразок освячення будинку, а також, дійсно, створював додаткову статтю доходів духовенства. Дотепер він зник повністю.

7) *Дещо скоротити з "тривалих церковних обрядів" для уникнення в молитвах "язичницького багатослів'я", відмінити численні*

піснеспіви, складені у пізні часи, зайві святкові дні; замість вечірніх і всенічних служб призначити короткі моління з корисними повчаннями народу.

Проблема "багатослів'я" у піснеспівах, "складених у пізні часи" існує [11], проте, Меліссіно її дещо перебільшує. Інша реальна проблема – відсутність чітко сформульованих правил скорочення богослужіння, статут якого складався у монастирях, для звичайних парафій. Спроба створення таких правил була зроблена на Соборі 1917 року, однак, через розгін Собору більшовиками, вона не була доведена до кінця.

З естетичної ж точки зору, православне богослужіння нагадує класичну музику – вона може погано сприйматися через відсутність слуху чи відповідної культури слухачів, або ж через погану якість виконання.

8) *Припинити утримання монахів, що великих коштів вартує, не приносячи користі, а вивільнені кошти спрямувати на підтримку майстерних священиків і проповідників, їх же ставити на архієрейські кафедри. Монашества не існувало у давній церкві.*

Цей пункт актуалізує проблему, що вже неодноразово виникала в історії. Ще візантійський імператор Никифор Фока (963–969) намагався обмежити кількість монахів та монастирів. Тоді число перших становило понад 100 000, що ставало надзвичайним економічним тягарем для імперії [9]. Подібні заходи почав впроваджувати у Росії цар Олексій Михайлович, а особливо активно працював у цьому напрямку Петро I. Тієї ж лінії дотримувались і його послідовники Анна Іоаннівна, Петро III, Катерина II. Доречним буде згадати давній спір двох течій монахів: "стяжателів" і "нестяжателів". Перші з них виступали за права монастирів на володіння матеріальним майном, у тому числі, і землями з населенням, для використання їх на благо церкви і держави. Разом з тим вони проявляли себе майже завжди лояльними до влади. Інші ж відмовлялися навіть від дрібної милостині і вважали, що монахи повинні жити лише за рахунок власної праці. Зате, будучи матеріально незалежними як від казни, так і від спонсорів, вони легко критикували як владу, так і ієрархію, коли ті відступали від християнського вчення. Саме на співпрацю з першими зробила ставку державна влада, спровокувавши, таким чином, і ріст монастирського майна, і пов'язані з ним зловживання. Катерина II, відібравши монастирські землі, перевела монастирі, що потрапили до, так званих, "штатів" на утримання з державної казни [1; 4]. Такий стан речей робив монахів утриманцями державного бюджету – ситуація, що абсолютно суперечить самій суті християнського монашества, як аскетичного руху.

9) *Єпископам, за вказівкою апостола, "с законными женами сожитие имеют".*

За словами апостола Петра, "єпископ має бути чоловіком однієї дружини". Єпископи в церкві з'являються з апостольських часів, а монашество формується лише з IV ст., при чому тогочасні канони вбачають його несумісним зі служінням єпископа [9]. З IV ст. починає поступово збільшуватись кількість неодружених єпископів, котрі живуть безшлюбно, не приймаючи постригу в монахи. Згодом з підвищенням морального авторитету монахів-аскетів, єпископів починають обирати із їх числа. І лише VI Вселенський собор 681 року 12-тим правилом фіксує, як обов'язковий, безшлюбний статус єпископату. У якості обґрунтування цієї постанови, приводиться міркування про те, що сім'я заважає єпископу належним чином дбати про Церкву.

До практики одруженого єпископату, окрім протестантів, намагалися повернутися лише деякі деномінації, не визнані традиційними конфесіями, на зразок "обновленської" церкви, утвореної більшовиками для протидії "Тихонівській" РПЦ [5].

Невідомо, чим керувався Меліссіно, пропонуючи цей пункт. Можливо, в цьому теж проявилися його симпатії до протестантських нововведень, а можливо, він вбачав у цьому нагальну потребу для самої РПЦ. У наш час питання відновлення шлюбного єпископату в силу занепаду монашества стає цілком актуальним.

10) *Дозволити духовенству носіння більш пристойного одягу.*

Цей пункт звучить майже комічно зараз, а на той час, коли неможливо було уявити священика у громадському місці без ряси, ця пропозиція звучала просто дико. Тут, безумовно, відчувається протестантський вплив, адже, як відомо було Меліссіно, одяг протестантських пасторів не відрізнявся від одягу звичайних городян. Разом з тим канони православної церкви за публічну появу священика без одягу, що відповідає його сану, передбачають відсторонення його від богослужіння на 2 тижні. Мотивація зрозуміла: форма (як військовий мундир, так і ряса священнослужителя) – дисциплінує її власника. Тим не менше, порушення цих правил у наш час стали нормою без будь-яких рішень "згори".

11) *Чи не розумно повністю відмінити звичай поминання померлих, адже це лише дає духовенству зайвий привід для вимагання коштів?*

Це ще одна відверто протестантська ідея, що вказує на повне нерозуміння Меліссіно сутності вчення православної церкви, до якої він, принаймні формально, належав. Звичай поминання померлих витікає із вчення про єдність всіх членів церкви, – як тих, що "ще у

цьому світі", так і тих, "що вже перейшли до іншого", а також із цілком благородної психологічної потреби: допомогти тому близькому, кого вже немає поряд [10].

12) *Чи не варто послабити суворі правила про спорідненість, що є перешкодою для укладання шлюбів? Встановити законні причини для розлучень, крім подружньої зради; свободу шлюбів з представниками інших конфесій; не забороняти овдовілим четвертого шлюбу.*

Цей пункт є одним із найбільш дискусійних. З одного боку, шлюбне законодавство РПЦ і так було значно ліберальнішим, аніж, до прикладу, в грузинській, або римо-католицькій церквах. Проте згодом навіть воно послаблялося. У 1810 році Синод видає указ згідно з яким, безумовно, забороняються шлюби лише до 4 ступеня спорідненості (двоюридні брат і сестра), а до цього заборонялися до 6-го (троюридні). Подружня зрада не була єдиною причиною для розірвання шлюбу і раніше. У Візантії до таких причин відносилась, наприклад, безвісна відсутність одного із подружжя протягом 5 років, на вимогу Петра I у Росії до цих умов було додане засудження до пожиттєвих каторжних робіт. Пізніше додалися й інші, наприклад, собор 1917 року додає до переліку цілу низку приводів, у т. ч., "відпадиння від православ'я", або "навмисне спричинення одним із подружжя собі тілесних ушкоджень, що роблять його непридатним для шлюбних стосунків".

Шлюби з представниками інших конфесій хоча й обмежувалися, але не були абсолютно неможливими. Ще в 1494 році донька князя Василя III стала дружиною литовського князя Олександра. Спеціально для здійснення цього шлюбу навіть був розроблений чин вінчання за участю католицького і православного духовенства. Загалом змішані шлюби для представників монарших родів і дворян завжди були нормою. В XIX ст. Синод видає указ, згідно з яким шлюби між християнами з різних конфесій допускаються, а вінчання здійснюється у конфесії нареченої.

Що ж до четвертого шлюбу, то церква завжди послідовно виступала проти нього. Вже сам імператор Лев Мудрий, укладач шлюбного законодавства Візантії, підпав під дію власного закону. За вступ у четвертий шлюб після смерті третьої поспіль дружини, він був відлучений патріархом Ніколаєм Містиком, разом зі священником, що звершив вінчання. За вступ у четвертий шлюб був відлучений від причастя цар Іван Грозний.

Взагалі, навіть на третій шлюб церква дивиться не як на шлюб повноцінний, а за словами св. Василя Великого, лише як "на щось, дещо краще, аніж блуд" і дозволяє його "з огляду на людську слабкість для запобігання гіршому" і лише за певних умов [8].

13) Заборонити причастя дітей до 10-річного віку.

Меліссіно, вочевидь, був знайомий з протестантським богослів'ям і дуже йому симпатизував. З богослів'ям же православним він був знайомий недостатньо. Проте різниця у ставленні до причастя православних і протестантів витікає з різної трактовки терміну "*simbalo*" – "символ", що вживається у апостольських текстах і творах отців церкви перших століть для пояснення сутності причастя. У західній традиції, "символ" – це нагадування про певну реальність, у східній – це ключ до цієї реальності, що дає зустріч з нею. Православні сприймають гріх як хворобу, а причастя як реальні ліки, західна ж протестантська традиція тлумачить гріх як юридичну вину, а причастя – як нагадування євангельських подій. Ліки діють незалежно від освіченості пацієнта. Максимально ефективна їх дія відбувається у тому числі і за умови дотримання пацієнтом певних правил поведінки, – і за цим, коли йдеться про дітей, мають слідувати старші. Нагадувати ж комусь про те, чого він ще не знає і не розуміє – марна трата часу.

Таким чином, щонайменше 7 із 13 запропонованих Меліссіно пунктів тією чи іншою мірою до нашого часу виявились реалізованими, 3 – повністю, або частково лишаються актуальними і лише 3 є несумісними із суттю православного віровчення.

Безумовно, цей проект був вартий уваги Синоду і серйозного розгляду. Ігнорування його призвело до відстрочення вирішення низки проблем, частина з яких мала тяжкі наслідки. Пункти ж, що по суті суперечили православному віровченню, мали б вказати ієрархам на погане розуміння суті православ'я населенням імперії, і навіть вищими прошарками суспільства. Це мало б стати стимулом для посилення просвітницької діяльності. Відповідно проект церковної реформи Меліссіно давав РПЦ можливість зробити низку важливих кроків до вдосконалення, проте, цю можливість не було використано.

Література

1. Карташёв А. В. Очерки по истории Русской Православной Церкви : в 2 т. / Антон Владимирович Карташёв. – Москва : Сретенского монастыря, 2009. – 1472 с.

2. Сенина Т. А. Лев Преступник. Царствование императора Льва V Армянина в отражении византийских хронистов IX века: Феофан Исповедник, Неизвестный хронист (Scriptor Incertus), Георгий Монах (Амартол) / Т. А. Сенина. – Монреаль : Accen tgraphics communications, 2012. – 160 с.

3. Мелиссино Иван Иванович [Електронний ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Мелиссино,_Иван_Иванович. – Назва з екрана.

4. Зубов А. Б. Русская Церковь в XVII–XIX веках [Электронный ресурс] / А. Б. Зубов // Курс лекций по истории Русской Церкви. – Режим доступа: <http://predanie.ru/zubov-andrey-borisovich/book/216925-istoriya-russkoy-cerkvi/>. – Назва з екрана.
5. Зубов А. Б. Русская Церковь в XX веке [Электронный ресурс] / А. Б. Зубов // Курс лекций по истории Русской Церкви. – Режим доступа: <http://predanie.ru/zubov-andrey-borisovich/book/216925-istoriya-russkoy-cerkvi/>. – Назва з екрана.
6. Деяние Освященного Поместного Собора Русской Православной Церкви об отмене клятв на старые обряды и на придерживающихся их. [Электронный ресурс]. – 1971. – Режим доступа: <http://nasledie.russportal.ru/index.php?id=raskol.sobor1971>. – Назва з екрана.
7. Скабалланович М. Толковый типикон / М. Скабалланович. – М. : Сретенского монастыря, 2008. – 816 с. – (2-е изд., испр.).
8. Цыпин В. Каноническое право / В. Цыпин. – Москва : Сретенского монастыря, 2012. – 864 с.
9. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви – Нижний Новгород : Христианская Библиотека, 2006. – 936 с.
10. Кураев А. В. Протестантам о Православии / А. В. Кураев. – Краматорск : Тираж-51, 2009. – 595 с.
11. Шмеман А. Д. Исторический путь Православия / А. Д. Шмеман. – Нью-Йорк : Издательство имени Чехова, 1954. – 390 с.
12. Хлудовская Псалтырь [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Хлудовская_псалтырь. – Назва з екрана.